

ԱՌԱՆՑ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ

Ժամանակակից վէպ Հէնրիկ Սենկևիչի

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Շարունակութիւն 1)

17 ապրիլի

Այսօր եկայ Պլոշով և ամեն բան երեակայածիցս տարբեր գտայ: Մի կառք վարձեցի ու առաւօտուայ եօթին ճանապարհ ընկալ Վարշաւայից, հաշւելով, որ ժամի ութին մօտ տեղ կը հասնեմ: Հօրաքոյրս ինձ ասել էր, որ իւր հիւրերը վաղ են վեր կենում: Երէկւան պէս էլի շարունակ սիրոս տրորւում էր և մտքերը անհանգիստ վիտտում էին գլխումս: Ինքս ինձ խօսք տւեցի, որ ոչ մի ծրագիր չեմ կազմիլ ոչ Անեկային ողջունելու համար, ոչ էլ այնուհետեւ նրա հետ վարւելու համար: Թող լինի այնպէս, ինչպէս պէտք է լինի և ինչպէս կը պատահի,—վճռեցի ինձ ու ինձ: Սակայն չէի կարողանում չը մոռնել, թէ արդեօք ինչպէս կը լինի, ինչպէս է Անեկան, ինչպէս կը հանդիպի ինձ, ինչ կ'ուղենայ զգալ տալ ինձ, ինչ ուղղութիւն կը տայ մեր չարաբերութիւններին: Որովհետեւ ես ինքս դրա նկատմամբ ոչինչ չէի վճռել և չէի ուղում վճռել, հաւատացած էի, չը գիտեմ ինչու, որ նա անպատճառ մի

1) Տե՛ս «Մուրճ» 1892 թ. №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7—8:

բան վճռած կը լինի նախատեսելով այդ, ես երբեմն նրա վերաբերմամբ թշնամական տրամադրութեան մէջ էի ընկնում, երբեմն էլ, մտածելով որ ինչ էլ լինի նա էլ իրան ազատ չի կարող զգալ իմ ներկայութեամբ, կարեկցութեան նման մի բան էի սկսում զգալ դէպի նա։ Երևակայութիւնս այն աստիճան զբաղւած էր նրանով, որ նա կարծես աչքիս առաջին կանգնած լինէր։ Վերին աստիճանի պլաստիկաբար յիշում էի նրա ճակատը ծածկող շագանակագոյն մազերը, նրա երկար թերթւունքները, աչքերը, փոքրիկ ու նրբագիծ դէմքը։ Աշխատում էի գուշակել, թէ ինչպէս կը լինի հագնւած։ Միտքս էին գալիս նրա այս ու այն խօսքերը, շարժումները, հագուստները, նրա դէմքի արտայայտութիւնները։ Զարմանալի յամառութեամբ միտքս էր գալիս մանաւանդ այն բոլորն, երբ նա մի օր վերևի սենեակներից վերադարձաւ հիւրասենեակը՝ բորբոքած դէմքին պուշիք քսած։ Վերջապէս այդ յիշողութիւններս այն աստիճան սաստկացան, որ գրեթէ տեսիլք դարձան։ Ելի հաւաքւեցին գլխիս, — մտածեցի ինձ ու ինձ և, աշխատելով ազատւել այդ պատկերներից, սկսեցի կառապանի հետ խօսել։ Հարցրեցի նրանից, պսակած է արդեօք։ Նա պատասխանեց, — չառանց կնկայ ինչպէս կ'ապրւի, ու յետոյ ինչ որ շարունակեց, բայց ես չը լսեցի, որովհետև իսկոյն աչքովս ընկան Պլոշովի՝ հեռում նշմարող կաղամախները։ Ինձ համար բոլորովին աննկատելի կերպով արդէն մի քանի վերստ ճանապարհ էինք եկել։

Պլոշովը որ տեսայ, սրտիս անհանգստութիւնը աւելի սաստկացաւ, մտքերս էլ աւելի արագութեամբ սկսեցին պտոյտ գալ գլխումս։ Աշխատում էի ուշադրութիւնս դարձնել արտաքին առարկաների վրայ, իմ բացակայութեանս միջոցին կատարւած փոփոխութիւնների, ճանապարհի կողքերին նոր շինւած տների վրայ։ Մեքենայաբար կրկնում էի ինձ ու ինձ, թէ շատ լաւ եղանակ է և զարուհը շատ շուտ է սկսւել։ Օրը ճիշտ որ հիւանալի էր, պայծառ առաւօտ էր և օդում զգացւում էր վազորդեան կազդուրիչ զովութիւն, տների առաջին ծաղկազարդ կանգնած էին խնձորենիները, որոնց տակին ծաղիկը փուած էր ձիւնի նման։ Ինձ կարծես շրջապատում էր զեղարեւոտադիտական նոր դպրոցի նկարների մի շարք։ Ուր նայում էի, տեսնում էի լուսաւոր ու թափանցիկ «plein-air» (բաց օդ),

որի պայծառ խորքում շարժում էին դաշտում ու իրանց տների առաջին բանող մարդկանց կերպարանքները: Ջարմանալի բան է, այդ բոլորը տեսնում էի, այդ բոլորը նկատեցի, բայց չը կարողացայ տոգորել այդ տպաւորութիւններով, ոչ էլ լիովին անձնատուր լինել նրանց: Այդ տպաւորութիւնները մի տեսակ կորցրել էին իրանց թափանցողութիւնը և կետրոնանում էին ու գիտակցւում միայն ուղեղիս մակերեւոյթի վրայ, չը կարողանալով թափանցել աւելի խոր, ուր ծածկւած էին բոլորովին ուրիշ մտքեր: Ուշադրութեան այլալիսի երկրաժան դրութեան մէջ ես մօտեցայ Պլոշովին: Յանկարծ ինձ վրայ փչեց լոբենիների ծառուղու հովը: Հեռւից երեւում էին հօրաքրոջս տան պատուհանները: Յի՞ր ու ցան մտքերս աւելի անհանգստութեամբ սկսեցին պոստոյ դալ գլխումս: Ձեւ՝ կարող ճիշտն ասել, թէ ինչու փոխանակ բակը մոտեցում, դարպասի մօտ կանգնացրեցի կառքը և ոտով դնացի դէպի պատշգամբը՝ տանելով հետս կառապանի շնորհակալիքները:

Ընդհանրապէս էլ չեմ կարողանում հասկանալ թէ ինչու այնքան անհանգիստ էի. — թերեւս այն պատճառով, որ այդ՝ ինձ յայտնի տան մէջ սպասում էր ինձ մի անցայտ բան, որը սակայն տրագիկական կապով կապւած էր իմ անցեալի հետ: Բակովը անցնելիս կուրծքս այնքան սաստիկ էր սղմւում, որ ժամանակ առ ժամանակ շունչս բռնւում էր: «Այս ինչ զահրումար էր», — կրկնում էի մտքումս: Կառքը դարպասի մօտ կանգնացրած լինելուս պատճառով ոչ ոք առաջս դուրս չ'եկաւ: Սրահում ոչ ոք չը կար: Մտայ սեղանատուն և վճռեցի այնտեղ սպասել մինչև մերոնք ներս գային:

Այդ շուտով պէտք է տեղի ունենար, որովհետև սեղանը զցած էր, ամանները դարսած և սամովարը քչփչում էր ու թշթշում փաթիլ-փաթիլ գոլորշի արձակելով դէպի վեր: Դարձեալ ամենաշնչին մանրամասնութիւն անդամ չը խուսափեց ուշադրութիւնիցս: Նկատեցի, որ սենեակումը ցուրտ էր ու համեմատաբար մութ, որովհետև պատուհանները նացում էին դէպի հիւսիս: Մի քիչ անցած ուշադրութիւնս կենտրոնացրի այն բանի վրայ, որ սենեակի երեք պատուհաններիցը մութ տախտակաձաձի վրայ երեք լուսաւոր շերտեր են ընկնում: Կտոյ սկսեցի դիտել իբրև նոր բան պահարանը, որ ինձ ծանօթ էր երեխայ ժամանակիցս. ապա չիշեցի այն խօ-

տակցութիւնը, որ մի ժամանակ տեղի էր ունեցել իմ ու Մնեատինակու մէջ, երբ մենք պատուհանովը նայում էինք նրա կնոջն ու Մնեկային, որոնք տաք ոտնամանները հագած՝ ձեան միջով գնում էին ջերմանոց։

Վերջ ի վերջոյ դատարկութեան զգացմունք տիրեց սրտիս ու տխրութիւն իջաւ իմ վրայ։ Նստեցի պատուհանի մէջ, որպէս զի լոյսին մօտիկ լինէի ու զիտէի պարտէզը։ Բայց այդ բոլորը չ'ազատեց ինձ այն երկբաժանութիւնից, որի մասին վերը չիշեցի,— ես այդ բոլորի հետ միասին ու միաժամանակ մտածում էի, որ շուտով, գուցէ մէկ-երկու րոպէից յետոյ, կը տեսնեմ նրան, որ պէտք է բարեւեմ նրան, խօսեմ հետը ու այնուհետեւ տեսնեմ նրա հետ ամեն օր մի քանի ամսուայ ընթացքում։ Գլխումս իրար յետեւից պտոյտ էին դալիս զանազան հարցեր— «ինչպէս կը լինի, ինչ կը լինի»։ Վան մարդիկ, որոնք վախից խենթային քաջագործութիւններ են անում, — ինձ հետ էլ յաճախ պատահում է, որ ներքին անհանգստութիւնս, անվճռականութիւնս ու ասպագայի անյայտութեան պատճառած զգացմունքս տեղի են տալիս բուռն անհամբերութեան ու զայրոյթի։ Այս անգամ էլ այդպէս եղաւ։ Նախկին Մնեկայի ու այժմեան պանի Կրոմիցկայի մէջ եղած տարբերութիւնը այնպէս պարզեց ինձ համար ինչպէս երբեք դրանից առաջ չէր պարզել։ Թէկուզ լուսինը վարսիդ զարդ շինես, թէկուզ հարիւրապատիկ աւելի գեղեցիկ, աւելի գրաւիչ լինես քան ես կարող եմ երեակայել, ինձ համար դու այնուամենայնիւ ոչինչ կը լինես կամ աւելի վատ՝ խորշելի բան կը լինես։ Եւ իմ զայրոյթս աւելի ևս սաստկացաւ, որովհետեւ, չը գիտեմ ինչու, ինձ յանկարծ սկսեց թւալ, թէ նա միմիայն նրա համար կը զայ այժմ և կը տեսնուի ինձ հետ ասպագայում, որպէս զի ինձ ասպացուցանի, թէ ես սխալւում եմ և թէ ինքը կը մնայ ինձ համար միշտ ցանկալի ու միշտ անմատչելի «Վր տեսնենք»—պատասխանեցի նրան մտքումս այնպիսի տալաորութեան ներքոյ, թէ ես այդ կնոջ հետ ինչ որ մի տարօրինակ ու անորոշ մենամարտ պէտք է ունենամ, ինչ որ մի կռիւ, որի մէջ միաժամանակ թէ կը յաղթեմ թէ կը յաղթեմ, որովհետեւ կը կորցնեմ նրա չիշատակը, բայց նորից ձեռք կը բերեմ հանգիստս։ Ինձ այդ բոլէին թւում էր, թէ բա-

առկանաչափ ոչ ժ ու արիւթիւն ունեմ գիմադրելու ամենասաստիկ յարձակման անգամ:

Այդ ժամանակ դուռը կամաց բացւեց և ներս մտաւ Անելկան: Նրան որ տեսայ գլխումս աղմուկ բարձրացաւ ու մարմնովս սարսուռ անցաւ: Այդ բոլորն աչքիս առջև եղող կինը ճիշտ է պանի Կրոմիցկայի անունն էր կրում, բայց իմ նախկին Անելկայի քաղցր, սիրելի դէմքն ու աննկարագրելի հրապույրն ունէր: Գլխումս տիրող քաօսում մի ձայն ամենից բարձր էր հնչում և զոռում էր, — «Անելկա, Անելկա, Անելկա»: Իսկ նա ինձ չէր նկատում կամ ուրիշ մարդու տեղ էր ընդունում, որովհետև լոյսը յետևիս կողմիցն էր: Միայն այն ժամանակ, երբ ես մօտեցայ նրան, նա աչքերը բարձրացրեց, կանգ առաւ՝ տեղումը մեխուածի նման — ու նկարագրել անգամ չեմ կարող այն՝ վախի, շփոթութեան, վրդովման ու խոնարհութեան արտայայտութիւնը, որ երևեց նրա երեսին: Նա այնքան սաստիկ դունաթափւեց, որ վախեցայ թէ ուշքից կը զնայ: Զեռքը սեղմելիս կարծես սառոյցի կտոր էի սեղմում ձեռքումս: Ամեն բան սպասում էի, բայց ոչ այդպիսի ընդունելութիւն: Մի բոլոր առաջ երդում կ'ուտէի, որ նա ինձ պատահելիս որ և է ձեռով ինձ զգալ կը տայ թէ հետո խօսողը պանի Կրոմիցկան է: Եւ յանկարծ ոչ մի այդպիսի բան: Առաջիս՝ յուզւած ու վախւորած կանգնած էր իմ վաղեմի Անելկան: Ես եմ նրան անբախտացրել, ես եմ եղել մեղաւորը, հարիւրապատիկ մեղաւորը, իսկ այժմ նա այնպէս էր նայում ինձ կարծես ինքն էր ինձնից ներողութիւն խնդրում: Սրտիս այնքան սաստիկ կերպով տիրեցին նախկին սէրիս և զղջման ու կարեկցութեան զգացմունքները, որ ինձ բոլորովին կորցրեցի: Գլխումս այնքան խելք էր մնացել միայն, որ չը գրկեցի նրան, չը սեղմեցի կուրծքիս ու չը սկսեցի հանգստացնել նրան այնպիսի խօսքերով, որով մարդ խօսում է իւր սիրելի էակի հետ: Սիրտս լիքն էր այդպիսի խօսքերով: Եւ ես այն աստիճան յուզւած ու շփոթւած էի այդ անակնկալ ու անենթադրելի հանդիպմամբ, — պանի Կրոմիցկայի տեղ Անելկային տեսնելովս, — որ բերանս ոչ մի խօսք չէր գալիս ու միայն սեղմում էի նրա ձեռքը: Սակայն պէտք էր խօսել, ուստի խելքիս մնացորդները գլուխս հաւաքելով հարցրեցի նրանից խեղդւած ու կարծես ուրիշ մարդու ձայնով.

—Հօրաքոյրը քեզ չի ասել որ եկել եմ:

—Հօրաքոյրը... ասաց... —պատասխանեց Անեկան իւր վրայ ճիւղ գործ դնելով:

Եւ երկուսս էլ դարձեալ լռեցինք: Զգում էի, որ պէտք էր շարունակել խօսակցութիւնը, հարցնել մօր ու իւր առողջութեան մասին, բայց լեզուս կարծես կապւել էր: Եթէ մէկը ներս մտնէր ու մեզ ազատէր այդ անտաննի դրութիւնից, կը կարծէի թէ երկընքիցն է իջել: Վերջապէս ներս մտաւ հօրաքոյրս՝ կառավարչի ամենափոքր որդու, ջահէլ բժիշկ Խւատովսկու հետ, որ մի ամսից ի վեր հօրաքոյրս տանն է կենում պանի Յելինայից մօտիկ լինելու համար: Անեկան իսկոյն քաշւեց դնաց սեղանի մօտ թէյ ածելու, իսկ ես բարեւեցի հօրաքոյրս ու սկսեցի հետը խօսել: Սյդ միջոցում ես արդէն բոլորովին ուշքի եկայ և մենք նստեցինք թէյ խմելու:

Սկսեցի հարց ու փորձ անել պանի Յելինայի առողջութեան մասին: Հօրաքոյրս պատասխանելիս խօսքի սկզբին — վերջին բժշկի կարծիքն էր հարցնում, իսկ նա ինձ հետ խօսում էր այն թեթեւ արհամարհական եղանակով, որով նոր-թխած գիտնականները վերաբերում են դէպի. համբալները և որով դեմոկրատները, որոնք նախանձաջոյզ պաշտպանում են իրանց արժանապատուութիւնը, նաև այն ժամանակ, երբ վիրաւորել ցանկացող չկայ, պատասխանում են այն մարդուն, որին արիստոկրատ են համարում: Նա իմ աչքիս շատ անձնապատան մարդ երևեց: Ես նրա հետ աւելի քաղաքավարի եղանակով էի խօսում քան նա ինձ հետ: Սյդ ինձ մի քիչ զւարճութիւն էր պատճառում և հնարաւորութիւն էր տալիս կարգի բերել միտքս, որ՝ աչքս Անեկայի վրայ քցելուն պէս շփոթւում էր: Ժամանակ առ ժամանակ սեղանի սարքի արանքով նայում էի նրան ու յուսահատւած կրկնում մոքումս, — նոյն դիմագծերն են, նոյն փոքրիկ դէմքն է՝ ճակատին հովանի մազերով, նոյն Անեկան է գրեթէ երեսնացութիւնից նոր դուրս եկած. նոյն սէրն է, նոյն երջանկութիւնը, բայց ոչ իմը և յաւիտեանս կորած: Սյդ տպաւորութեան մէջ չափից վեր քաղցրութիւն կար՝ խառն նոյնքան սաստիկ կսկիծի հետ: Անեկան արդէն քիչ թէ շատ զսպել էր յուզմունքը, բայց դեռ ևս կարծես ահը սրտումն էր: Սիրտ արեցի մի

քանի անգամ դիմեցի նրան ու հարցրեցի մօր առողջութեան մասին՝ մեր չարաբերութիւնը մի քիչ աւելի հարթ ճանապարհի վրայ դնելու ու աւելի ազատ զարձնելու համար։ Մասամբ այդ ինձ յաջողեց։ Նա մինչև անգամ ինձ ասաց, — Վայրիկը քեզ որ տեսնի կ'ուրախանայ։ Զէի հաւատում որ այդ ճիշտ լինի, բայց աչքերս փակած էի ականջ դնում նրա խօսքերին, որովհետև ոչ մի երաժշտութիւն ինձ համար նրա ձայնի քաղցրութիւնը չէր կարող ունենալ։ Հետզհետէ սկսեցին իրար հետ աւելի ազատ խօսել։ Հօրաքոյրս հիանալի տրամադրութեան մէջ էր, մէկ իմ զաւուս պատճառով, մէկ էլ այն պատճառով, որ արդէն գնացել էր Վլարայի մօտ ու Վլարան խօստացել էր նրան՝ կոնցերտ տալ։ Նրա մօտից դուրս դալիս հօրաքոյրս պատահել էր երկու ուրիշ բարեգործական հիմնարկութիւնների խնամակալուհիների։ Նրանք ուշացել էին, և հէնց այդ էր հօրաքոյրս ուրախութեան գլխաւոր պատճառը։ Նա ինձնից հարց ու փորձ էր անում Վլարայի մասին, որը նրա վրայ չափազանց լաւ տպաւորութիւն էր գործել։ Նախաձաշի վերջին պատասխանելով հօրաքոյրս հարցերին սկսեցի մի քանի բան պատմել ճանապարհորդութիւններիցս։ Հօրաքոյրս զարմանում էր, որ մինչև անգամ Նսլանդիա էլ եմ գնացել և այնտեղի մասին հարց ու փորձ անելուց չետոյ ասաց։

— Մարդ պէտք է յուսահատուած լինի, որ այնտեղ գնայ։

— Հա, այն ժամանակ շատ վատ էի, պատասխանեցի ես։

Անելկան այդ բոլորին նայեց ինձ վրայ և ես նրա աչքերում նորից նկատեցի ահ ու խոնարհութիւն։ Եթէ նա ուղղակի ձեռքը կոխէր կրծքիս մէջ ու բռնէր սիրտս, չէր կարող դրանից աւելի սաստիկ ճմլել։ Որքան աւելի խոր էր համոզմունքս, թէ նա ինձ կ'ընդունի յաղթական սառնութեամբ, չարախնդացութեամբ դէպի իմ անբախտութիւնս ու իւր գերազանցութեան արհամարհալից գիտակցութեամբ, այնքան աւելի սաստիկ էր չուզում ինձ ու միևնոյն ժամանակ գետին տապալում նրա այդ հրեշտակային կարեկցութիւնը։ Խաբուսիկ էին իմ բոլոր հաշիւներս, բոլոր ենթադրութիւններս։ Ես կարծում էի որ, եթէ մինչև անգամ նա ուզենար իմ վերաբերմամբ պանի Վրոմիցկա չը լինել, այդ չէր յաջողիլ նրան և դրանով նա կը խորշեցնէր ու կը վերա օրէր ինձ, և սակայն

այժմ տեսնում էի, որ նա մարդու գնացած կնոջ տպաւորութիւն անդամ չէր գործում: Ես ինքս ինձ պէտք է յիշեցնէի, որ նա արամբի է, բայց այդ յիշողութիւնները զգանքով չէին լցնում սիրտս, այլ միայն անասելի դառնութեամբ:

Բնութիւնս այնպէս է, որ բարոյապէս տանջելիս՝ միշտ սիրում եմ փորձորել ինձ տանջող վէրքեր: Այս անգամ էլ ուզեցի նոյնն անել ու խօսք բանալ նրա մարդու մասին: Բայց չը կարողացայ. զգում էի, որ այդ դաժան ու անպատկառ բան կը լինի: Դրա փոխարէն ցանկութիւն յայտնեցի պանի Յելինային այցելելու: Անեկան գնաց նրանից հարցնելու, թէ արդեօք կարող է ընդունել ինձ, ու մի քիչ անցած վերադառնալով ասաց.

— Մայրիկը խնդրում է որ այժմ և եթ գնաս մօտը:

Ես ու Անեկան պնացինք տան միւս կողմը, հօրաքոյրս էլ մեզ հետ: Պահանջ էի զգում Անեկային մի որ և է քաղցր խօսք ասելու, որ հանգստացնէր նրան, բայց հօրաքրոջիցս քաշւում էի. սակայն մի քիչ յետոյ վճռեցի, որ ընդհակառակը աւելի լաւ կը լինի, եթէ նրան ասելիքս հօրաքրոջս ներկայութեամբ ասեմ, ուստի պանի Յելինայի սենեակը տանող դռան առաջ կանգ առայ ու ասացի.

— Զեւքդ տուր ինձ, սիրելի քոյրիկ...

Անեկան ձեռքը մեկնեց դէպի ինձ: Զգում էի, որ նա շնորհակալ է ինձնից շքոյրիկ խօսքիս համար, որ ահադին քար զլորւեց նրա սրտի վրայից և որ այդպէս սրտանց ձեռքս սեղմելով ուղղում է ինձ ասել.

— Օհ, բարեկամ լինենք միմեանց, ամեն բան ներկնք մէկ-մէկի:

— Յուսամ, հաշտ կ'ապրէք իրար հետ, — տեսնելով այդ մրմռաւաց հօրաքոյրս:

— Անշուշտ, անշուշտ: Լէօնը շատ բարի է, — պատասխանեց Անեկան:

Եւ իրօք այդ րոպէին սիրտս լի էր բարութեամբ: Պանի Յելինայի սենեակը որ մօտնք, նրան շատ սիրալիր կերպով բարևեցի: Նա ինձ պատասխանեց մի քիչ բռնազբօսիկ կերպով. պարզ երևում էր, որ եթէ չը վախենար հօրաքրոջս վիրաւորել, բոլորովին սառը կ'ընդունէր ինձ: Բայց ես չը նեղացայ նրանից. նրա զայրոյթը իմ դէմ աւելի քան արդարացի էր: Գուցէ նա համոզւած է, թէ ես

էլ նրա տոհմական կալւածի ծախելումը մասամբ մեղաւոր եմ, որովհետեւ եթէ ես պէտք եղած ժամանակը ուրիշ տեսակ վարած լինէի, այդ բոլորը կարելի է տեղի չ'ունենար:

Նա շատ փոխւած երեւց աչքիս: Բաւական ժամանակից ի վեր ամենեւին չի վեր կենում անխաւոր բազկաթուից, որով լաւ օրերը պարտէզն են դուրս բերում նրան: Դէմքը, որ առաջ էլ նուրբ ու քնքոյշ էր, այնպէս նրբացել է կարծես մոմից շինած լինի: Երևում է, որ մի ժամանակ շատ ղեղեցիկ ու ամբողջ կեանքում շատ անբախտ է եղել:

Սկսեցի առողջութիւնիցը հարցնել և յոյս չաշանեցի, թէ գարնան կենսաբար ազդեցութիւնը նրան էլ կը կազդուրի: Լսելիս տխուր ժպտում էր ու գլուխը թափ տալիս, իսկ վերջը աչքերումը արտասուքի երկու խոշոր կաթիլներ երեւցին, որ նա չ'ը սրբեց ու թողեց որ հանգիստ գորւեն երեսովը:

Յետոյ դառնալով դէպի ինձ հարցրեց.

—Գիտե՞ս, որ Գլուխովը ծախւած է:

Երևում էր, որ այդ միտքը ոչ մի բոպէ նրան ազատ չէր թողնում: Երևում էր, որ այդ նրա չարատեւ տանջանքը, նրա մշտական դարդը, նրա անբախտութիւնն էր:

Անեղիան նրա հարցը որ լսեց՝ իսկոյն կարմրատակեց: Այդ անդուր կարմրութիւն էր,—զայրոյթից ու ամօթից չառաջացած կարմրութիւն: Իսկ ես պատասխանեցի.

—Գիտեմ: Բայց կամ այդ անդառնալի բան չէ և ուրեմն ոչինչ չէք կորցրել, կամ թէ անդառնալի է և այդ դէպքում պէտք է հնազանդել Աստուծոյ կամքին:

Անեղիան երախտագէտ հայեացք զգեց ինձ վրայ, իսկ պանի Յելինան ասաց.

—Ես այլ ևս զուր յոյսերով չեմ խաբում ինձ:

Սալայն ճիշտ չէր ասում, —նա ղեռ ինքն իրան խաբում էր: Աչքերը բերնիցս չէր հեռացնում, սպասելով որ մի խօսք ասէի, որ հաստատէր նրա սրտի խորքում տարածուող յոյսը: Յանկանալով մինչև վերջը մեծահոգի լինել, ասացի.

Ամեն մարդ պէտք է տեղի տայ անհրաժեշտութեանը և դժար է ում և իցէ մեղադրել դրա համար, բայց միւս կողմից ինձ թւում

է, սիրելի մօրաքոյր, թէ աշխարհումս ոչ մի խռչընդոտ չը կայ, որին անկարելի լինէր յաղթել տոկունութեամբ ու համապատասխան միջոցներով:

Յետոյ սկսեցի ասել, թէ լսած կամ, որ եղել են դէպքեր, երբ ձեական պայմանագրով չը կատարւած լինելու պատճառով վաճառումը անվաւեր է համարւել: Ինչ թագցնեմ, ասածս սուտ էր, բայց տեսում էի, որ այդպէս խօսելով պանի Յելլինայի սրտից ջուր էի խմում: Բացի այդ ես կողմնակի կերպով պաշտպանում էի Կրոմիցկուն, առանց սակայն յիշելու նրա անունը: Ասե՛ք իմ ներկայութեամբ դեռ ոչ ոք մի անգամ նրա անունը չէր տւել:

Պէտք է սակայն ծիշան ասել: Մեծահոգութիւնը միայն մաւսամբ էր ինձ այդ խօսքերը թելադրողը, իսկ գլխաւորապէս այդպէս խօսելու պատճառն այն էր, որ զգում էի, թէ այդպիսով գրաւում եմ դէպի ինձ Անեկային և ինքս երևում բարութեան ու ազնւութեան փայլի մէջ:

Եւ իրօք Անեկան շնորհակալ էր ինձնից, որովհետեւ, երբ որ ես ու հօրաքոյրս դուրս էինք գնում սենեակից, նա վազեց մեր յետեւից ու ձեռքը մեկնելով ինձ ասաց.

—Շնորհակալ եմ քեզնից մօրս կողմից:

Ի պատասխան ես լուռ մօտեցրի նրա ձեռքը շրթունքներխոս:

Հօրաքոյրս նոյնպէս խանդաղատւել էր իմ բարութիւնից: Բաժանւելով նրանից ես սիգար ծխելով գնացի պարտէզը՝ տպաւորութիւններս ու մտքերս կարգի բերելու: Բայց այնտեղ պատահեցի բժիշկ Խլաստովսկուն, որ դուրս էր եկել իւր առաւօտեան զբօսանքը կատարելու: Որովհետեւ ուզում էի Պրոշովում եղողների ամենքի համակրութիւնը գրաւել, մօտեցայ նրան ու սկսեցի հարց ու փորձ անել պանի Յելլինայի առողջութեան մասին՝ այն ակնածութեամբ, որով առհասարակ վերաբերւում են գիտուն ու լուրջ մարդկանց: Տեսայ, որ այդ սաստիկ շոյեց նրա ինքնասիրութիւնը. մի քիչ անցած նա դէն գցեց իւր դեմօկրատական յուշառութիւնը, որ պատրաստ էր ամեն մի չնչին խօսքից հնդկահաւի պէս փետուրները տնկել, և սկսեց խօսել Անեկայի մօր հիւանդութեան մասին մի տեսակ շտապադական ակորժանքով, որ սովորաբար ցոյց են տալիս դիտութեան երիտասարդ աղեսլոյնները. որոնք դեռ ևս չեն շշմել կաս-

կաճների ծուխից, նա խօսքի գլխին — վերջին լատիներէն բառեր էր գործածում, կարծես մի ուրիշ բժշկի հետ խօսելիս լինէր: Նրա յաղթանդամ ու առողջ կերպարանքը և խօսքի ու հայեացքի ոյժը ինձ վրայ նպաստաւոր տպաւորութիւն դործեցին. նա իմ աչքումն հանդիսանում էր ներկայացուցիչ այն նոր, անպարտօնօյլ հանճարներին ամենեւին նմանութիւն չ'ունեցող, սերունդի որի մասին մի ժամանակ շատ էր խօսում ինձ Մեհաօրինակին: Մասնատանի երկար ծառղղինքով մանդալով մենք ի վերջոյ սկսեցինք այսպէս կոչուող ինտելլիգենտ խօսակցութիւն, որ կայանում է զանազան գիտնականների անուններ ու գրքերի վերնագիրներ յիշելում: Խաւատովսին ինչ որ դիտի, անշուշտ ինձնից լաւ գիտի, բայց ես նրանից շատ եմ կարգացել, ուստի կարծում եմ, սաստիկ զարմացած պէտք է լինէր ինձ վրայ: Երբեմն-երբեմն գրեթէ դժկամակութեամբ էր նայում ինձ, կարծես թէ նա ուրիշի իրաւունքների ոտնակոխումն էր համարում այն, որ մի մարդ, որին նա արիստոկրատների կարգն էր զգել, թոյլ է տալիս իրան տեղեկութիւն ունենալ այս ու այն գրքի կամ հեղինակի մասին: Սակայն միւս կողմից նրա համակրութիւնը գրաւեցի հայեացքներիս ազատութեամբ: Ճիշտ է՝ իմ ազատամտութիւնս կայանում է նրանում, որ համբերող եմ դէպի ամեն մի ուղղութիւն, որովհետեւ կասկածով եմ վերաբերւում դէպի ամեն բան. սակայն հէնց միայն այն, որ ինձ նման հարատուութեան ու դիրքի տէր մարդը միանգամայն չ'տադդիմական համոզմունքներ չ'ունի, բոլորովին իմ կողմը գրաւեց երիտասարդ արմատականի համակրութիւնը: Խօսակցութեան վերջում մենք իրար այնպէս էինք վերաբերւում, ինչպէս կարող են վերաբերել մէկ-մէկի ճանաչած ու հասկացած մարդիկ:

Կարծում եմ, որ մի ժամանակ ես բժիշկ Խաւատովսկու համար՝ կանոնից բացառութիւն կազմող բան կը դառնամ: Վաղուց եմ նկատել, որ ինչպէս մեզանում ամեն մի ազնւական ունի մի հրէայ, որին բացառում է դէպի հրէաները զգացած ընդհանուր հակալրութիւնից, այնպէս էլ ամեն մի դեմոկրատ ունի իւր արիստոկրատը, որի վերաբերմամբ բացառական համակրութիւն է տածում:

Բաժանելիս բժիշկ Խաւատովսկուց հարցրեցի եղբայրների մասին: Ասաց, թէ մէկը Պլոշուում դարե՛ծրի գործարան է հիմնել, որ

գի ուէի, որովհետեւ հօրաքոյրս այդ ինձ առաջ զրել էր. միւսը տար-
րական գրքերի խանութ է բաց արել, իսկ երրորդին, որ վերջաց-
րել է առևտրական դպրոցում, Կրօմիցկին հեռը տարել է իրրեւ
օգնական:

— Մեր մէջ ամենից լաւ գարեջրի գործարանատէրի բաներն են
գնում, — ասաց երիտասարդ բժիշկը, — սակայն բոլորս էլ լաւ ենք
աշխատում և յոյս կայ, որ մի բան դուրս կը գայ մեր աշխատան-
քից: Մեր բախտն էր, որ մեր հայրը կորցրել է հարստութիւնը,
թէ չէ «Glebae adscripti» կը լինէինք, նստած կը մնայինք իւրա-
քանիւրս իւր գիւղում և վերջ ի վերջոյ մեր հօր նման կը սնան-
կանայինք:

Ձը նայելով որ ուշքս ոչ միայն զբաղած, այլ ուղղակի զբաւ-
ւած էր ուրիշ բանով, բաւական հետաքրքրութեամբ էի ա'խնջ
դնում բժշկին: Այ, մտածում էի ինձ ու ինձ, սրանք ոչ քաղաքա-
կրթութիւնից չափից վեր նրբացած են, ոչ էլ միւս կողմից թաղ-
ւած են խաւարում: Դուրս է գալիս, որ մեզնում կան մարդի',
որոնք կարող են մի բան անել և որոնք միջին ու առողջ օղակ են
կազմում թուլամորթութեան ու բարբարոսութեան մէջ: Թերևս
այդպիսի խաւեր միայն մեծ քաղաքներումն են գոյանում և օրէցօր
լցում են սնանկացած ազնականների զաւակներով, որոնք անհրա-
ժեշտաբար իւրացնում են աշխատանքի բուրժուական աւանդու-
թիւններն, իսկ իրանց կողմից բերում են ամուր ջղեր ու միանունը-
նել: Ակամայ յիշեցի այն օրը, երբ Մեռափնակին սանդուխքների
վրայից գոռում էր իմ յետևից. «Ձեզնից այլ ևս բան չի դուրս
գալ, բաց ձեր զաւակներից դեռ կարող են մարդիկ դուրս գալ.
միայն թէ դուք պէտք է նախ և առաջ սնանկանաք, ապա թէ ոչ
ձեր թոռներն էլ ոչ մի գործի չեն կպչիլ: Եւ ահա պան Խւաստով-
սկու որդիքը գործի կպել են ու աշխատում են մարդ դառնալ մի-
միայն իրանց անձնական ոյժերով: Ես էլ, եթէ որ հարուստ չը լինէի,
ստիպւած պէտք է լինէի մի ճար գտնել գլուխս պահելու և գուցէ մէջս
զարգացնէի այն վճռելու եռանդը, որից զուրկ եմ եղել կեանքումս:

Բժիշկը շուտով հեռացաւ ինձնից, որովհետեւ մի ուրիշ հիւանդ
էլ ունէր Պլոշովում, որին պէտք է այցելէր: Այդ հիւանդը Պլոշովցի
գիւղացիներից մէկի որդին էր, աւարտել էր Վարչաւայի հոգևոր

դպրանոցը և այժմ դպիր էր: Նա թոքախտի վերջին աստիճանումն էր: Հորաքոչրս նրան զետեղել էր իւր տան ֆլիգելում և ամեն օր Անեկայի հետ հիւանդատես էր գնում: Այդ իմանալով, ես էլ գնացի նրա մօտ և սպասածիս հակառակ մահամերձ հիւանդի փոխարէն տեսայ նիհար, բայց կարմրաթուշիկ դէմքով և կենսալից ու ուրախ զւարթ մի պատանի: Սակայն, բժշկի ասելով, այդ՝ հանդուղ ճրագի վերջին փայլփլոցն էր: Պատանի դպրին խնամում էր մայրը, որ ինձ տեսնելուն պէս հօրաքոչոս պատճառով դիւխս օրհնանքների այնպիսի հեղեղ թափեց, որ միջին կարող էի խեղդել:

Անեկան այդ օրը չեկաւ հիւանդին տեսութեան. բոլոր ժամանակը մօր մօտ էր: Միայն ճաշին տեսայ նրան: Ճաշին ներկայ էր և պանի Յերինան, - նրան ամեն օր իւր բազկաթոռով բերում են ճաշելու: Շատ բնական էր, որ Անեկան դրանից առաջ բոլոր ժամանակը մօր մօտ էր անցրել. սակայն ինձ թւաց, թէ նա խուսափում է ինձ հետ հանդիպելուց: Մեր յարաբերութիւնները մի ժամանակ անշուշտ մի կերպ կը յարդարեն, սակայն շատ լաւ հասկանում եմ, որ սկզբում մեր մէջ ազատ յարաբերութիւններ չեն կարող լինել: Անեկան այնքան զգալուն, տպաւորող ու բարի սիրտ ունի, որ չի կարող անտարբերութեամբ վերաբերել դէպի այն դրութիւնը, որի մէջ ես ու նա գտնուում ենք. միւս կողմից էլ, նա չունի ընկերական կեանքի այն փորձառութիւնը, որի շնորհիւ շատերը կարողանում են ամենավճաւից պայմաններում արտաքուստ ազատ յարաբերութիւններ պահպանել: Այդպիսի փորձառութիւն ձեռք է բերում հասակն առնելուց յետոյ, երբ զգացմունքների կենսակիր աղբիւրները սկսում են ցամաքել, իսկ հոգին չարմարում է արտաքին պայմաններին:

Գալով ինձ, ես հասկացրեցի Անեկային, որ ոչ քէն կայ սրտուէն նրա դէմ, ոչ ատելութիւն, այն պատճառով, որ սիրտս այդպէս թելադրեց ինձ: Անցեալի մասին երբէք չեմ խօսիլ նրա հետ և այդ պատճառով այսօր չէի աշխատում առիթ գտնել նրա հետ առանձին խօսելու երեկոյեան: Թէյի ժամանակ մենք ընդհանուր բաների մասին էինք խօսում՝ արտասահմանի կեանքից, մեր հասարակութեան կեանքից: Հօրաքոչրս էլի հարց ու փորձ էր անում Կլարայի մասին, որ նրան սաստիկ հետաքրքրեցրել է, և ինչ որ

գիտէի պատմեցի նրա մասին. և հետզհետէ խօսքն անցաւ ընդհանրապէս արտիստների վրայ, Հօրաքոչրս արտիստների վրայ նաչում է իբրեւ այնպիսի մարդկանց վրայ, որոնց Ասուած նրա համար է ստեղծել, որ բարեգործական ընկերութիւնների անդամները ժամատեղծել, որ բարեգործական նրանց օգնութեամբ հանդէսներսարնակ առժամանակ կարողանան նրանց օգնութեամբ հանդէսներսարքել յօգուտ չէ աւարներու: Ես պնդում էի, թէ արտիստը, — եթէ որ ունենայ մաքուր սիրտ, լի՝ ոչ ողորմելի անձնասիրութեամբ, այլ արեւստասիրութեամբ, — կարող է աշխարհիս ամենաերջանիկ մարդը լինել, որովհետեւ շարունակ գործ է ունենում այնպիսի բանի հետ, որ անհուն է և բացարձակապէս կատարեալ: Կեանքը ծնեցնում է ամեն տեսակ չարիքներ, գեղարեւստից միմիայն երջանկութիւն է բղխում: Այդ իմ կարծիքս է և ստուգած է դիտողութիւններով: Անեկան իմ կողմն էր և եթէ այդ խօսակցութիւնը գրի եմ անցնում, այդ այն պատճառով է, որ ինձ վրայ սաստիկ տպաւորութիւն գործեց նրա արած մի շատ հասարակ, բայց ինձ համար շատ մեծ նշանակութիւն ունեցող նկատողութիւն: Երբ որ մենք խօսում էինք գեղարեւստի պատճառած զւարճութեան մասին, նա ասաց, — «երաժշտութիւնը ամենալաւ սփոփանքն է»: Նրա այդ խօսքերը ինձ թւացին ականաց խոստովանութիւն, թէ նա բախտաւոր չէ և թէ ինքը այդ հասկանում է: Ասեմք առանց նրա խոստովանելուն էլ այդ ինձ համար բոլորովին անկասկածելի է:

Նրա դէմքն անգամ բախտաւոր կնոջ դէմք չէ: Նա առաջւայ վրայ կարելի է ասել աւելի ևս գեղեցկացել է, արտայայտութիւնը կարծես հանգիստ լինի ու մինչև անգամ պարզ, բայց այդպարզութիւնը նեքսելից ցոլացող ուրախութեան լոյսի պայծառութիւն չէ և նրանում մի տեսակ կետրօնացումն է երևում, որ առաջ չկար: Նկատեցի, որ նրա քունքերը մի քիչ դեղնաւուն են՝ փղոսկրի նման: Շարունակ նայում էի նրան, որովհետեւ այդ ինձ անպատմելի զարճութիւն էր պատճառում, կամ աւելի ձիշտ ասած, զարթեցնում էի յիշողութեանս մէջ նրա պատկերը և մի տեսակ տարօրինակ, զրգռող ու միեւնոյն ժամանակ քաղցր զգացմունքով ստուգում էի, որ այդ՝ նոյն դէմքն է, նոյն երկայն թերթեւունքները, նոյն աչքերը, որոնք սեւ չեն, բայց սևի պէս են երևում, նոյն բերանը՝ աղւա-մազոտ վերին շրթունքով: Աէի կարողանում կշտանալ այդ՝ յիշողու-

Թիւններիս իրականութիւն դառնալուցը: Անեղկայի մէջ ինձ համար այն աստիճան անդիմադրելի դրաւի: մի բան կայ, որ եթէ նրան առաջուց երբէք տեսած չը լինէի և նրան հազար հատ աշխարհիս ամենագեղեցիկ կանանց մէջ ղնէին ու ինձ առաջարկէին ընտրութիւն անել, զգում եմ, որ ուղղակի կ'երթայի նրա մօտ ու կ'ասէի,—սա է իմ ընտրածը: Թերեւս նրանից գեղեցիկները կան աշխարհումս, բայց այնպիսի կ'լին, որ աւելի համապատասխանէր այն կնոջ նախատիպարին, որ ամեն մի տղամարդ կրում է իւր երեւակայութեան մէջ, ինձ համար չկայ: Կարծում եմ, նա չէր կարող չը տեսնել, որ նրան դիտում էի ու հիանում էի նրա վրայ:

Պշտովից ծանապարհ ընկալ իրիկնաղէմին: Այնքան սաստիկ շշմել էի օրւայ ընթացքում ստացած տպաւորութիւններիցս և առաջւան ննթադրութիւններս ու յոյսերս այն աստիճան ջարդ ու փշուր էին եղել, որ ծանապարհին չէի կարողանում ու դեռ այժմ էլ չեմ կարողանում ըստ իմ սովորութեան խորասուզել ինքս իմ մէջ: Պանի Կրոմիցկային էի սպասում սեանել, տեսայ Անեղկային: Մի անգամ էլ եմ այդ գրում: Միմիայն Աստծուն է յայտնի, թէ ինչ կարող է դրանից ծագել ինձ ու Անեղկայի համար: Դրա մասին մտածելիս միաժամանակ համ սաստիկ երջանկութիւն եմ զգում, համ էլ կարծես մի տեսակ հիասթափութիւն: Ինչ էլ լինի տեսականօրէն ես չէի սխալում, որովհետեւ իրաւունք ունէի սպասել, որ նրա մէջ՝ մարդու զնալուց յետոյ կը կատարւեն այն հոգեկան փոփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտաբար կատարւում են ամեն մի կնոջ մէջ, և իրաւունք ունէի սպասել, որ նա գոնէ այն զգացնել կտար ինձ, թէ ուրախ է որ ինձ չի ընտրել: Աշխարհումս չկայ մի ուրիշ կին, որ ընդունակ լինէր ինքն իրան զրկել այդպիսի զարածութիւնից... Իսկ քանի որ ես ինքս ինձ լաւ եմ ծանաչում, ծանաչում եմ իմ տպաւորւող բնութիւնս ու ջղերս, ինչով ասէք երդում կ'ուտէի, որ այդ դէպքում Պշտովից կը վերադառնայի դառնութեամբ, հեզնութեամբ ու զայրոյթով լի սրտով, բայց՝ բժշկւած: Եւ սակայն սպասածիս բոլորովին հակառակը դուրս եկաւ: Անեղկան այնքան պարզ հոգի ու այնքան անհուն բարի սիրտ ունի, որ այն չափը, որով ես չափում էի մարդկանց բարութիւնը, նրա բարութեան համար շատ փոքր է դուրս գալիս: Ինչ կը լինի այժմ,

ինչ կը պատահի ինձ, չեմ ուզում պատասխանել այդ հարցերին։ Իմ կեանքս էլ կարող էր վճիռ ու հանդարտ գետի նման թափւել այն ծովը, ուր հոսում են բոլոր գետերը, իսկ այժմ ջրվեժի պէս զհասկիծւում է անդունդը։ Սակայն ինչ լինում է լինի։ Ամենավատ դէպքում սաստիկ անբախտ եմ լինելու։ Առաջ էլ վարդերի վրայ չէի հանգչում՝ այս ողորմելի հոգովս։ Միտս չէ, կարծեմ հայրս էր ասում ինձ, թէ կեանքի ընթացքում մի որ և է բան պէտք է աճի բնութեան օրէնքի համաձայն։ Եթէ աճելու է, կ'աճի։ Մինչև անգամ անապատում՝ երկրի խորքերում ծածկւած կենսական ոյժերը տեղ-տեղ, օազիսներում արմաւի ծառեր են բուսցնում։

Ապրիլի 21.

Իբր թէ Վարչաւայումն եմ կենում, բայց չորս օր շարունակ Պոլշովումն էի։ Յելինան այժմ առաջւանից լաւ է, բայց լատիշ դպիրը անցեալ օրը մեռաւ։ Բժիշկ Խաստովսկին նրա հիւանդութիւնը բժոքերի տուբերկուլոզի հիւանալի ընթացք» է անւանում և դժարութեամբ է կարողանում ծածկել սրտի ուրախութիւնը, որ ինքը այդ հիւանալի ընթացքի վերջը գուշակել է մի ժամայ մօտաւորութեամբ։ Մենք հանգուցեալին այցելութեան գնացինք մահից տասներկու ժամ առաջ։ Կատակներ էր անում մեզ հետ և սիրտը լի էր յոյսերով, որովհետև տաքութիւնը պակասել էր, որ խկապէս նրա թուլանալուցն էր յառաջացել։ Երէկ առաւօտեան ես ու Անեկան պատշգամբումը նստած էինք, որ խեղճ դպրի մայրն եկաւ ու սկսեց նրա մահւան մասին պատմել այն առանձին գեղջկական ձևով, որի մէջ վիշտը և կատարւած իրողութեան հետ կատարելապէս հաշտւելը միախառնւում են իրար հետ։ Իմ կարեկցութեան մէջ հետաքրքրութիւն էլ կար, որովհետև մինչև այժմ ժողովրդի հետ քիչ եմ գործ ունեցել և նրա վրայ քիչեմ ուշադրութիւն դարձրել։ Ի՞նչ տարօրինակ լեզուով են խօսում այդ մարդիկ։ Աշխատում էի միտքս պահել նրա խօսքերը, որպէս զի յետոյ գրի անցնէի։ Պառաւ գեղջկուհին, մենք որ բարեկեցինք, առանց խօսելու ընկաւ իմ ու Անեկայի տոները, իսկ յետոյ աչքերը ձեռքով ծածկելով լաց ու շիւանը դրեց։

— Յ՛Ք, Յիսուս Քրիստոս, Յ՛Ք, Մարիամ Ասուածածին։ Մի-

ուս, ձեռքիցս զնաց խեղճիկ երեխայս Զուգեց հօրն ու մօր մօտը
մնայ, զնաց Աստու մօտս Աղջիկ-պարոնների աշխատանքը չ'օգնեց
խեղճինս Գինին էլ զուր էին տալիս, գինին էլ չ'օգնեց: Ով Յիսուս
Քրիստոս, ով Աստուած իմ, ով Աստուած:

Նրա ձայնը անկասկած մայրական անկեղծ վիշտ էր արտա-
յայտում: Բայց ինձ զարմացրեց այն հանգամանքը, որ այդ սուգ ու
շիւանը կարծես մի տեսակ ընդունւած, սովորական դարձած ձեռով
էր կատարւում: Մինչև օրս տեսած չը կամ իրանց սիրելիներին
ողբացող գեղջկուհիներ, բայց երդում կ'ուտեմ, որ նրանք բոլորն
էլ այդտեսակ պէտք է ողբալիս լինեն՝ ոնց որ թէ մի տեսակ գեղջ-
կական կարգ լինէր սահմանւած դրա համար:

Անելկան, արտասուքն աչքերին և այն աննկարագրելի քարո-
թեամբ, որ միմիայն կանանց է յատուկ, սկսեց հարց ու փորձ անել
մահւան մանրամասնութիւնների մասին, զգալով որ պատմելը խեղճ
կնկալ սիրտը կը թեթեւացնի: Եւ իրաւ պառաւը սկսեց պատմել
գրեթէ յօժարութեամբ.

— Տէր-հայրը որ սրբութիւնը տւեց ու զնաց, ասացի, — որդի
ջան, մեռնելու ես թէ ողջ ես մնալու, Աստու կամքն է: Դու
պատրաստեցիր մահն ընդունելու, ինչ անելու էիր՝ արեցիր, հիմա
մի քիչ քնիր: Ասաց, լաւ, նանի ջան, ու քնեց, ինձ վրայ էլ նինջ
եկաւ, ասենք գոհանամ Աստուաց, նրա կամքն էր, բայց երեք գի-
շեր աչքս չէի խփել, հալից ընկել էի: Հաւախօսի ժամանակն էր,
որ հալւորն եկաւ ինձ զարթնեցրեց: Մենք երկուսով նստել էինք
կողքին. նա դեռ խորը քնած էր, սկի շարժ չէր գալիս: Հալւորին
ասում եմ, այ մարդ, մեռած չը լինի: Ասում է, հէնց իմանաս
մեռել է: Կամաց ձեռ տւեց երեխայս, նա քնից զարթնեց ու ասաց՝ հիմա
աւելի լաւ եմ: Մի քիչ ժամանակ նանգիստ պառկած մնաց, յետոյ
սկսեց աչքերն առաստաղին քցած ծիծաղել: Այդ որ տեսայ, բար-
կութիւնս եկաւ ու ասացի, իմ աղքատութեան վրայ ես ծիծա-
ղում հա, շան լակոտ Իսկ խեղճը իմ աղքատութեան վրայ էր
ծիծաղում, մահւան վրայ էր ուրախանում, որովհետեւ շուտով սկսեց
ծանր շունչ քաշել ու արեւածագին հողին տւեց:

Այդտեղ նա նորից սկսեց հեկեկալ ու յետոյ հրաւիրեց մեզ
զնալ տեսնել ննջեցեալին: Ասում էր, որ արդէն նրան հագցրել էր

ու նա չայնպէս սիրուն էր ոնց որ քաշած պատկեր լինէր: Անելկան ուզում էր հետը գնալ, բայց ես չը թողեցի. ասենք՝ պառաւն էլ շուտով մոռացաւ իւր խնդիրքն ու սկսեց խօսել իւր չքաւորութեան մասին: Նրա մարդը մի ժամանակ ունեւոր գիւղացի է եղել, բայց նրանք իրանց ունեցած-չունեցածը ծախսել են իրանց տղային ուսում տալու վրայ: Ունեցած հողները օրավար-օրավար ծախել են հարեան գիւղացիներին, այնպէս որ այժմ միայն խրճիթն է մնացել իրանց, իսկ հող՝ ամենեւին: Հազար երկու հարիւր ռուբլի ծախած կը լինեն: Յոյս են ունեցել, որ ծերութեան օրերը տղան տիրութիւն կ'անի իրանց, բայց Աստած տղային ձեռներիցն առաւ: Պառաւը իսկը գեղջկական խոնարհահոգութեամբ (résignation) յայտնեց մեզ, որ ինքն ու մարդը արդէն պատրաստութիւնները տեսել են և տղային թաղելուն պէս կ'երթան մուրալու: Ինչպէս երեւում էր այդ նրան ամենեւին չէր սարսափեցնում. նա այդ բանի մասին մինչև անգամ մի տեսակ ներքին զւարճութեամբ էր խօսում, և վախենում էր միայն, որ շինական վարչութիւնը ուշացնէր վկայականը, որը չը գիտեմ ինչի համար պէտք էր նրան: Նա պատմելիս հազար ու մի իրական մանրամասնութիւններ խառնում էր Յիսուս Քրիստոսի ու Մարիամ Աստուծածնի անւան և լացի ու հառաչանքների հետ:

Անեկան վաղեց տուն ու մի քիչ անցած վերադարձաւ հետը փող բերելով, որ ուզում էր տալ պառաւին, բայց իմ գլխումս մի ուրիշ միտք ծագեց, որ ինձ շատ յաջող էր թւում: Անեկայի ձեռքը բռնեցի ու պառաւին դիմելով հարցրեցի.

— Հազար երկու հարիւր ռուբլի էք ծախսել ձեր որդու ուսման վրայ:

— Հրամանքս, պարոն: Միտք էինք անում, թէ տէրտէր կը դառնայ, ծուխ կ'ունենայ, մեզ էլ կը պահի, տիրութիւն կ'անի, բայց Աստած ուզեց, մեռնեմ Նրա կամքին, որ մենք տէրտէրի տանը կենալու տեղակ ժամի դռանը նստենք:

— Ես ձեզ հազար երկու հարիւր ռուբլի կը բաշխեմ: Նորից տուն ու տեղ դրէք և հանգիստ ապրէք ձեր խրճիթումը:

Իսկոյն կը տայի փողը, բայց ձեռիս չը կար. սակայն միտք ունէի հօրաբրոջիցս վերցնել պէտք եղած գումարը և պառաւին

ասացի, որ մի ժամից յետոյ գալ փողը ստանալու: Նա այն աստիճան զարմացել էր, որ երկար ժամանակ աչքերը չուած լուռ նայում էր երեսիս, իսկ յետոյ համարեա դռնալով ընկաւ ոտներս: Սակայն շուտով ազատեցի նրա ձեռքից, գլխաւորապէս շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա շտապում էր վազէվազ գնալ մարդու մօտ ու հաղորդել նրան ուրախալի լուրը: Ես ու Անելկան մնացինք մենակ: Նա էլ յուզւել էր ու սկզբում խօսք չէր դնում զգացածն արտայայտելու և միայն բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ սկսեց կրկնել.

— Որքան բարի ես, որքան բարի ես:

Իայց ես ուսերս թափ տւեցի ու պատասխանեցի նրան այնպիսի տոնով, ոնցոր թէ խօսելիս լինէի բոլորովին բնական ու ինձ համար նշանակութիւն չունեցող բանի մասին:

— Ես, սիրելի Անելկա, այդ ոչ բարութիւնիցս արեցի, ոչ էլ այն մարդկանց լաւութիւն արած լինելու համար, որոնց առաջին անգամն եմ տեսնում: Ես այդպէս վարեցի միմիայն այն պատճառով, որ դու հետաքրքրւում ես նրանցով և որ յոյս ունէի, թէ այդ քեզ զւարճութիւն կը պատճառի. թէ չէ ողորմութիւն կը տայի ու ճանապարհ կը գցէի:

Ասածս բոլորովին անկեղծ էր ու ճշմարիտ: Այդ լատիշները ինձ համար նոյնքան նշանակութիւն ունէին որքան ամեն մի աղքատ. միւս կողմից՝ ես նոյնքան հեշտ ու հանգիստ տւածիս կրկնապատիկն ու եռապատիկը կը տայի՝ Անելկային զւարճութիւն պատճառելու համար: Սակայն ես այդ դիտմամբ ասացի. ես գիտէի, որ այդպիսի խօսքեր շատ սաստիկ են ներգործում կանանց սրտերի վրայ, որովհետեւ սիրոյ խոստովանութեան ձև չունենալով՝ գրեթէ հաւասար են խոստովանութեան: Այդ միւլենոյնն է թէ մարդ ասի կնոջ, — քո խաթեր ամեն բան կանեմ, որովհետեւ դու ինձ համար ամեն բանից վեր ես: Եւ որ գլխաւորն է, ոչ մի կին չի կարող պաշտպանւել այդպիսի խոստովանութեան դէմ, ոչ էլ իրաւունք ունի նեղանալ: Իսկ ես բացի դրանից այն պատճառով էի ուզում այդ յայտնել Անելկային, որ իրօք այդպէս էի զգում: Միայն թէ մեղմացրեցի խօսքերիս զաղանի իմաստը նրանով, որ այնպիսի տոնով ասացի ոնցոր թէ ամենաստվորական ու ինքն ըստ ինքեան հասկանալի բանի մասին լինէր խօսքս: Սակայն Անելկան համակցաւ

Թէ ինչ էի ուզում ասել, որովհետեւ աչքերը կախ գցեց ու չէր իմանում ինչ պատասխանէր: Վերջ ի վերջոյ սաստիկ շփոթւած ասաց, որ պէտք է գնայ մօր մօտ ու հեռացաւ ինձնից:

Ես շատ լաւ դիտակցում եմ, որ այդպէս վարւելով, Անելկայի հոգու մէջ՝ նրան խորթ և տագնապիչ մտքեր եմ չղացնում: Բայց զարմացմամբ նկատում եմ, որ Թէնէն այդ մի կողմից վրդովում է խիղճն և տանջող ահ է զարթեցնում սրտումն Թէ անդորրութիւնից կը զրկւի այն էակը, որի համար պատրաստ եմ կենքս զոհել, սակայն միւս կողմից այդ ինձ մի տեսակ արիւնըսուշտ զարնութիւն է պատճառում, ոնցոր Թէ բաւարարութիւն տալիս լինէի մարդուս բնածին աւերիչ բնադդման: Բացի այդ, համոզւած եմ, որ հաղան էլ դիտակցեմ Թէ չարիք է արածս, հաղան էլ՝ խղճահարուեմ, միւսնոյն է, օգուտ չունի, անելիքս կանեմ: Զգացմունքներս այնքան բուռն են, որ ձեռքիցս չի գալ ու չեմ կարող այդ ծանապարհի կէսին կանգ առնել, ևս առաւել որ այդ կինը, անդիմադրելի, աննկարագրելի թովիչ ազդեցութիւն է գործում ինձ վրայ: Հիմա որ իսկ և իսկ այն Հնդկիկի նման եմ, որ ջրվէժի հոսանքից տարւելուց յետոյ վայր է դրել թիերն ու տրւել է յորձանքի ոյժին: Մինչև անգամ չեմ մտածում իմ մեղաւորութեան մասին, չեմ մտածում նրա մասին, որ ամեն ինչ կարող էր ուրիշ կերպ լինել, որ ինձ մնում էր միայն ձեռքս մեկնել, որպէս զի տիրանայի այն կնոջը, որի մասին այժմ ասում եմ ինձ ու ինձ,—էլ ձեռքս համար արժէ ապրել եթէ ոչ նրա համար. էլ ձեռքս արժէ սիրել եթէ ոչ նրան: Սկսում եմ դետերմինիստ դառնալ և յաճախ ինձ թւում է, Թէ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, Թէ իմ կենսական անընդունակութիւնը պատրաստուել ու զարգացել է մի քանի սերունդների շնորհիւ, որոնք վաղուց արդէն սպառել են մեր տոհմի կենսական պաշարը, Թէ ես այնպիսի մարդ եմ եղել ու եմ, ինչպէս լինելու էի ու պէտք է այժմ լինէի, և Թէ ոչինչ չի մնում ինձ անել եթէ ոչ վայր դնել թիերս:

Այսօր առաւօտեան ես, Անելկան ու հօրաքոյրս գնացել էինք դպրի թաղմանը: Եղանակը հիանալի էր. թաղման հանդէսը առաւօտեան վերջացաւ և չը նեղացրեց տիկիներին, որովհետեւ մեր տանից մինչև եկեղեցին ու հանգստարանը հեռու չէ: Տարօրինակ տե-

սարան է ներկայացնում գիւղական յուղարկաւորութիւնը, որ սկսւում է քահանայից ու սայլի վրայ դրած դազաղից և վերջանում է գիւղացիների ու գեղջկուհիների խուռն բազմութեամբ: Բոլորը միասին երգում են չափից վեր տխուր եղանակներ, որ լսելիս կարծես մարդ մի տեսակ քաղէական երաժշտութիւն է լսում: Գնացքի վերջում տղամարդիկ ու կանայք զրոյց են անում քնէած, ծորուն ձայնով, միշտ սկսելով իրանց ասելիքը՝ «էհ, փուշ աշխարհ» խօսքերով: Այդ խօսքերը ամեն բոլորէ ականջովս էին դիպչում: Նոյնպէս տարօրինակ տպաւորութիւն են գործում թաղման նման հանդէսի ժամանակ աղջկերջանց գլխաշորերի վառ գոյները: Մինչև եկեղեցի սինների (рябина) ծառաղիով էինք գնում, և երբ գնացքը ծառերի անջրպետներում արևի առաջն էր ընկնում, այդ գլխաշորերը բոցավառում էին դեղին, կարմիր ու կապույտ գոյներով, որ ամբողջ հանդէսին ուրախ տեսք էր տալիս, այնպէս որ եթէ քահանան, դազաղն ու գիւղապետը ¹⁾ հոտը չը լինէր, մարդ կը կարծէր թէ պսակ են տանում եկեղեցի: Ես նկատեցի նոյնպէս, թէ որքան ուրախութեամբ են գիւղացիք մասնակցում յուղարկաւորութեան. հանդէսին: Առհասարակ մահը նրանց վրայ որ ասես տպաւորութիւն չի գործում: Թերևս նրանց հայեացքով մահը յաւիտենական հանգիստ է աշխատանքից: Երբ որ կանգնեցինք գերեզմանի շուրջը, ես նրանց երեսներին նկատեցի միմիայն հետաքրքրութիւն և կենտրոնացած ուշադրութիւն դէպի ծիսակատարութիւնը. ոչ մի հետք, ոչ մի նշոյլ թէ այդ՝ անողոք վախճան է, որից յետոյ սկսւում է ինչ ոչ մի սարսափելի ու անյայտ բան: Նայում էի Անելկային այն ժամանակ, երբ նա կռացաւ մի բուռը հող վերցնելու, որպէսզի գցէր գերեզմանի վրայ: Նա մի քիչ գունատ էր. արևն էլ ուղղակի երեսին էր ընկնում, այնպէս որ նրա թափանցիկ դէմքի արտայայտութիւնը կարելի էր կարգաւ զբքում տպած տողերի նման: Ինչով ասէք երդում կ'ուտէի, որ նա այդ բոլորին իւր մահաւան մասին էր մտածում: Ինձ միանգամայն անհեթեթ ու հրէշաւոր թւաց այն

¹⁾ Դիւպպտուղ (МОЖЖЕВЕЛЬНИКЪ) յուղարկաւորութեան ժամանակ շաղ են տալիս ճանապարհին տանից մինչև եկեղեցի ու եկեղեցուց՝ գերեզմանատան:

Ման. թարգմ.

միտքը, թէ այդ դէմքը, այդ վառվռուն դէմքը՝ լի բուռն երիտա-
սարդութեամբ, որ երևում է այդ վերին շրթունքի աղւամազում,
այդ երկար թերթեւունքներում, այդ գրաւիչ անհատականութեան
մէջ, — կարող էր երբ և իցէ սպրտնել, փայտանալ ու մնալ յաւի-
տենական խաւարում: Ո՛չ, այդ այն բոպէին ինձ միանգամայն ան-
հնարին բան էր թւում:

Եւ սակայն ես ինձ այնպէս էի զգում կարծես մտքերս ցրտից
սառած լինէին գլխումս: Ինձ ու ինձ մտածեցի, որ առաջին ծէսը,
որին ես ու Անելկան միասին մասնակցում ենք Պլոշովում՝ թաղումն
է: Ինչպէս որ դէպի գիտնական բժշկականութիւնը հաւատը կորցրած
մահամերձ հիւանդը պատրաստ է հաւատալ պառաւական ղեղերին,
այնպէս էլ մերձիմահ հիւանդ, ամեն բանի կասկածով վերաբերող
հոգին պատրաստ է հաւատալ մինչև անգամ նախապաշարմունքնե-
րին: Երեւի ոչ ոք այնքան մօտիկ չէ միստիկականութեան անդուն-
դին, որքան բացարձակ սկեպտիկը: Նրանք, որոնք կասկածով են
վերաբերում դէպի կրօնական ու հասարակական իդէալները, նրանք,
որոնք կորցրել են հաւատը դէպի գիտութեան ու մարդկային բա-
նականութեան ոյժը, անթիւ՝ ամենաբարձր զարգացման տէր մարդիկ,
որոնք տանջւում են առանց ուղեցոյց աստղի, զուրկ որ և է դա-
ւանանքից, զուրկ յոյսերից, ներկայումս օրէցօր աւելի ու աւելի են
խորասուզւում միստիցիզմի մառախուղի մէջ: Միստիցիզմը բէակ-
ցիայի սովորական ոյժով ամեն տեղ հանդէս է գալիս ընդդէմ այժ-
մեան կեանքի, որի հիմքը կազմում են մարդկային մտքի պոզիտի-
ւական սահմանափակումն, իդէալների սանձահարումն, հեշտասիրու-
թիւն և անհոգի բանկիրութիւն: Մարդկային ոգին սկսում է քան-
դել այն շէնքը, որի մէջ նրան հրամայւած է բնակել, որովհետև
այդ շինութիւնը ամեն կողմից չափից վեր նմանում է բուրսայի:
Ինչ որ մի շրջան վերջանում է, էւոլյուցիա է սկսւում բոլոր աս-
տարէզներում: Շատ անգամ ես ինձ ու ինձ զարմացել եմ մտածե-
լով այն բանի մասին, թէ օրինակ նորագոյն մեծ վիպասանները
իրանք անգամ չը գիտեն թէ որքան քիչ բան է մնում, որ իրանք
միստիկ դառնան: Ոմանք արդէն գիտակցում են, որ միստիկ են և
բացարձակ խոստովանում են այդ: Վերջին ժամանակներս ինչ դիրք
բաց եմ արել, տեսել եմ մէջը ոչ թէ մարդկային հոգին, ոչ թէ

կամքն ու անձնական կրքերը, այլ սարսափելի էակների կերպարանք կրող ընդհանուր ճակատագրական ոյժեր, որոնք անկախ են առանձին երևույթներից, ապրում են իրանք իրանց մէջ՝ ինչպէս Գեօթէի «մայրերը»:

Գալով ինձ, հաւանօրէն ես էլ սահմանին հասել էմ: Տեսնում եմ այդ և չեմ վախենում: Անդունդը քաշում է. անձամբ ինձ աջնքան սաստիկ է քաշում, որ եթէ հէնց կարողանայի, կ'ընկնէի մէջը ու կ'երթայի մինչև յատակը, և կ'երթամ՝ հէնց որ կարողանամ:

28 ապրիլի.

Հոգիս զմայլում է Պլոշովի կեանքից, Անելկային ամեն օր տեսնելուց և մոռանում եմ, թէ նա ուրիշին է պատկանում: Բաքուում կամ ով զիտէ զուցէ մի աւելի հեռու տեղ նստած Կրոմիցկին ինձ թւում է իրական զոյուլթիւնից զուրկ, երևակայական մի էակ, մի չարիք, որ մի ժամանակ զալու է, այնպէս՝ ինչպէս օրինակ զալու է մահը, որի մասին սակայն մարդ չի մոռճում: Բայց երէկ memento-ի նման մի բան պատահեց: Ըստ երևույթին՝ չնչին ու շատ սովորական բան: Անելկան առաւօտեան թէյի ժամանակ երկու նամակ ստացաւ: Հօրաքոյրս հարցրեց՝ մարդիցն է, — պատասխանեց՝ աչոյ: Այդ որ լսեցի, այնպիսի բան զգացի, ինչպէս կը զգայ մահւան դատապարտւածը, որ գլխատման նախընթաց գիշերը քաղցր երազ է տեսնում ու յանկարծ դալիս զարթեցնում են, թէ պէտք է մազերը խուզել տալ ու գնալ՝ գլուխը դնի գլխօտինի դանակի տակ: Յանկարծ այնպէս պարզ տեսայ իմ անբախտութիւնը ինչպէս երբէք չէի տեսել: Ամբողջ օրը սիրտս չ'ազատեց այդ չարագուշակ զգացմունքից, ևս առաւել որ՝ հօրաքոյրս կարծես երդւել էր ինձ տանջել: Անելկան ուզում էր նամակները թողնել՝ թէյից յետոյ ազատ ժամանակը կարդալ, բայց հօրաքոյրս ասաց, որ իսկոյն և եթ կարդայ, և յետոյ սկսեց հարց ու փորձ անել, թէ ինչպէս է Կրոմիցկին:

— Շնորհակալ իմ լաւ է, — պատասխանեց Անելկան:

— Իսկ բաներն ինչպէս են դնում:

— Փառք Աստծու, գրում է, որ իւր սպասածիցն էլ լաւ են դնում:

—Ե՛րբ է վերադառնալու:

—Գրում է՝ հէնց որ հնարաւոր լինի կը գայ:

Եւ ես, այս ջղերովս, ստիպւած էի լսել այդ հարց ու պատասխանները: Եթէ որ հօրաքոյրս ու Անեկան մի աներեակայելի, ցինիկական խօսակցութիւն բանային, դրանից աւելի չէին կարող կտրատել ջղերս: Պիշուվ զալուցս յետոյ այդ առաջին անգամը զայրոյթ ու սաստիկ քէն զգացի դէպի Անեկան: «Դոնէ մի փոքր գութ ունեցիր ու իմ մօտ մի խօսիլ այդ մարդու մասին, շնորհակալութիւն մի անիլ, երբ որ հարցնում են նրա առողջութեան մասին ու մի ասիլ՝ փառք Աստծու, —մտածեցի ինձ ու ինձ: Մինչ այդ՝ նա բաց արեց միւս նամակը և նայելով ամսաթւին ասաց՝ «Այս աւելի առաջ է գրած» ու սկսեց կարդալ: Նայում էի նրա կռացրած գլխին, վարսամէջին, ճակատին ու քաշ զգած կոպերին և ինձ թւում էր, թէ այդ ընթերցումը անտանելի երկար է տևում: Բացի այդ՝ ես այդ ժամանակ հասկացայ, որ նրանց, այսինքն Անեկային ու Կրօմիցկուն, միացնում է ընդհանուր շահերի ու նպատակների մի ամբողջ աշխարհ,—որ նրանք կապւած են անխզելի հանգուցներով,—որ կան անհրաժեշտ պատճառներ, որոնց շնորհիւ նրանք պէտք է զգան, որ կապւած են իրար հետ ու փոխադարձաբար պատկանում են միմեանց: Հասկացայ, որ ես այդ միութեան վերաբերմամբ դրսի մարդ եմ և դրսի մարդ կը մնամ, եթէ մինչև անգամ Անեկայի փոխադարձ սէրը գրաւեմ: Անեկայի հետ տեսնելուս առաջին օրից ի վեր՝ մինչև այդ րոպէին այնպէս էի զգում դժբախտութեանս խորութիւնը, ինչպէս զգացում է մառախլապատ վիհի խորութիւնը: Այժմ մառախուղը ցրեց ու ես տեսայ անդունդի վիթխարի ծաւալը:

Սակայն ես մի յատկութիւն ունեմ, որ չափազանց ճնշման տակ սկսում եմ ընդդիմադրօծել: Մինչև այդ ժամանակ սէրս չէր համարձակւում որ և է բան ցանկանալ, բայց այդ րոպէին նախանձս սկսեց կատաղաբար բաղձալ՝ ոչնչացնել ու ոտնակոխ անել այդ բոլոր անողոր օրէնքները, այդ կապերն ու կախումը: Անեկայի կարգալը երկու րոպէ ժամանակ հազիւ տևեց, բայց ես այդքան ժամանակում աշխարհըման եղած բոլոր տանջանքները քաշեցի, մաշաւանդ որ ըստ սովորականին ինձ ճնշում էին և ուրիշ մտած-

մոռնքներ, որոնք ոչ այլ ինչ էին եթէ ոչ հիմնական վշտիս անալիզն ու քննադատութիւնը: Ինձ ու ինձ ասում էի օրինակ, թէ զգացած զայրոյթս ու կսկիծս մի քիչ նման են խռոված կնոջ ծիծաղելի զգացմունքին, յետոյ մտածում էի, թէ այդպիսի ջղերով ապրել չի կարելի և վերջապէս ինքս ինձ հարցնում էի, եթէ այնպիսի մի ամենահասարակ բան՝ ինչպէս այն, որ մարդը կնոջը նամակ է գրում ու կինը կարդում է գրածը, քեզ բոլորովին տալիս ու վրայ է անում, հապա ինչ կը լինի, երբ որ նա դաչ և դու ամեն րոպէ տեսնես ու ստուգես, որ նրանք միմեանց են պատկանում:

Մոլորման պատասխանում էի՝ կը սպանեմ նրան — և միեւնոյն ժամանակը զգում էի, որ սաստիկ չիմար ու ծիծաղելի պատասխան է այդ:

Հասկանալի է, որ այդ տեսակ հարցումներ չէին կարող հանգստացնել ինձ: Անեկան՝ կարդալը վերջացնելուն պէս նկատեց, որ ես արտասովոր տրամադրութեան մէջ եմ ու սկսեց անհանդիստ հայեացքներ քցել ինձ վրայ: Նա այն քաղցր բնաւորութիւններիցն է, որոնց անհրաժեշտ հարկաւոր է շրջապատւած լինել բարեկամական մթնոլորտով և որոնք այլապէս վատ են զգում իրանց ու ահուդողի մէջ են լինում: Այդ՝ սրտի անչափ զգայութիւնիցն է յառաջանում: Յիշում եմ, որ այն ժամանակ, երբ Խւատողփսկին իւր զարեջրազործ որդու մօտ չէր ձաշում, այլ մեր տանը ու հօրաքոյրս ամեն անգամ լեզակոխ էր տալիս նրա հետ, Անեկան քանի դեռ չը գիտէր որ այդ՝ դատարկ վէճեր են, վախենում էր և չէր կարողանում տանել նրանց կռիւները: Այժմ, երեւում էր, նրան անհանգստացնում էր իմ յուզւած դրութիւնը, թէեւ նա չէր կարողանում հասկանալ նրա պատճառները: Մի քանի անգամ հարց տուեց ինձ Կլարայի կոնցերտի մասին, բայց նրա աչքերն հարցնում էին՝ ի՞նչ է պատահել քեզ:

Սակայն ես նրան պատասխանեցի սառն հայեացքով, — չէի կարողանում նրան ներել ոչ նամակ ստանալը, ոչ էլ հօրաքոյրս հետ խօսածը: Թէյից յետոյ իսկոյն վեր կացայ և ասացի, որ պէտք է գնամ Վարշաւա:

Հօրաքոյրս ուզում էր, որ ես մնայի ձաշին ու յետոյ, ինչպէս առաջուց պայմանաւորւել էինք, միասին ղնայինք կոնցերտ: Բայց

ես պատասխանեցի, թէ մի քանի գործ ունեւմ Վարչաւայում անելու, և յիրաւի սաստիկ ուզում էի մենակ մնալ, Պատւիրեցի՝ կառքը լծել, իսկ հօրաքոյրս ասաց.

—Ուզում եմ մի կերպ շնորհակալութիւն ցոյց տալ Հիլստին. մտածում եմ, լաւ չի լինիլ արդեօք՝ մի օրով հրաւիրեմ նրան այստեղ:

Երևում էր, հօրաքոյրս Պլոշով հրաւիրելը այն աստիճան մեծ մեծարանք էր համարում, որ երկմտում էր, թէ արդեօք այդ չափից վեր չի լինիլ Կլարայի համար:

Մի րոպէ անցած աւելցրեց.

—Եթէ հաւաստի լինէի, որ նա լաւ հասարակութեան պատկանող կին է...

—Օրիորդ Հիլստը Ռումենիայի Թագուհու բարեկամուհին է, պատասխանեցի ես անհամբերութեամբ, — և ամեն տարի՝ շաբաթներով նրա մօտ հիւր է լինում: Եթէ նրա այստեղ գալը պատիւ պէտք է համարւի, մեզ համար պէտք է համարւի:

—Է՛, լաւ, լաւ, — մրմրեց հօրաքոյրս:

Մնաց բարեկանելիս դարձաւ դէպի Անեկան:

—Իսկ դու կը գնաս կոնցերտ:

—Պէտք է մայրիկի մօտ մնամ և, բացի այդ, նամակ պէտք է գրեմ:

—Որ բանն ընկաւ կարօտած ամուսնու զգացմունքին, ես փնտրեցի:

Սկզբի րոպէին այդ հեզնական խօսքերը սփոփեցին սիրտս: Թող զիտենայ, որ խանշոտ եմ, մտածեցի ես. նա էլ՝ հօրաքրոջ ու լուր մօր նման՝ այն հրեշտակատեսակ կանանցիցն է, որոնք չարի դոյութիւնը չեն ընդունում: Թող ուրեմն հասկանայ, որ ես իրան սիրում եմ, թող այդ միտքը բուն դնի նրա սրտում, թող նա ընտելանայ այդ գաղափարին, թող սկսի անհանգիստ լինել նրանից, թող մաքաւի նրա դէմ: Նրա հոգու մէջ այդպիսի խորթ ու քայքայիչ տարր, այդպիսի խմոր մտցնելը զրեթէ չաղթութիւն է: Տեսնենք ինչ կը լինի վերջը:

Այդ՝ րոպէական սփոփանք էր, բաց աստիկ սփոփանք՝ նման չարախնդացութեան: Սակայն հէնց որ նստեցի կառքը բարկութիւն ու դժգոհութիւն զգացի ինքս ինձ դէմ: Այդ դժգոհութիւնը նրա-

նից էր յառաջանում, որ զգում էի, որ բոլոր ասածներս ու մտածածներս մանր ու չնչին բաներ էին և հիմնած էին՝ աւելի հիստերային կնոջ քան տղամարդի վայել խեղաթիւրւած ու քմահաճ ջղերի վերայ: Շատ վատ էի զգում ինձ ամբողջ ճանապարհին, — աւելի վատ՝ քան այն ժամանակ, երբ արտասահմանից վերջին վերադարձիցս յետոյ առաջին անգամ Պլոշով էի գնում: Միտք էի անում, թէ այն կենսական սարսափելի անընդունակութիւնը, որ ճակատակազրի պէս ծանրանում է ինձ նման մարդկանց վրայ ընդհանրապէս՝ իսկ ինձ վրայ մասնաւորապէս, նրանից է յառաջանում, որ մեր բնաւորութիւնների մէջ կանացի տարրը գերակշռում է առնականին: Ասելս այն չէ, թէ իբր մենք ֆիզիկապէս կնատ, վախկոտ ու անեւանդ մարդիկ ենք: Ա՛յ, ասածս բոլորովին ուրիշ բան է. եռանդ ու արիւթիւն, եթէ ոչ աւելի, զոնէ այնքան ունենք՝ որքան և ամենքը. մեզնից իւրաքանչիւրը առանց այլեայլութեան կը նստի անսանձ ձիու վրայ և ուր ուղէք կ'երթայ: Բայց հոգեկան տեսակէտից ամեն մէկիս մասին կարելի է ասել — նէ և ոչ նա: Մեր հոգեկան կազմի մէջ չկայ հանգիստ, սինթետիկական և չնչին բաները արհամարհող հաւասարակշռութիւն: Ամեն չնչին բան սիրտներս ցաւացնում, դառնացնում ու վհատեցնում է, որի շնորհիւ մենք ամեն մի քայլափոխում անչափ մեծ բաներ զոհում ենք անչափ փոքր բաների: Իմ անցեալը ապացոյց է դրան: Ձէ՛ որ՝ ես զոհեցի ամբողջ կեանքիս անպատմելի երջանկութիւնը, իմ ապագան և սիրածս կնոջ ապագան միմիայն այն պատճառով, որ հօրաքօջս նամակում կարդացի, թէ Կրոմիցկին մտադրութիւն ունի ուղեկ Անեկային: Ջղերս սանձակոտոր փախցրեցին ինձ ու տարան այնտեղ, ուր ամենեւին մտադիր չէի գնալ: Այդ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ կամքի հիւանդութեան արտայայտութիւն: Բայց արդ տեսակ հիւանդ են լինում ոչ թէ նրանք, այլ նէրանք: Ել ինչու պէտք է զարմանալ, որ այժմ էլ հիստերիկային կնոջ պէս եմ վարւում: Այդ մի դժբախտութիւն է, որ ինձ հետ միասին է աշխարհ կեկել և որ յառաջացրել են մի շարք սերունդներ ու կեանքի այն պայմանները, որոնց մէջ մենք ստիպւած ենք ապրել:

Բայց այդպիսով պատասխանատւութիւնը վրայիցս վերցնելը ամենեւին չը սփոփեց սիրտս: Միտքս դրել էի Վարչաւա հասնելու

պէս այցելել Կլարային, բայց մինչև տեղ հասնելս սարսափելի գլխացաւ բռնեց ինձ ու անցաւ միայն երեկոյեան՝ հօրաքրոջս գալուց մի քիչ առաջ։

Հօրաքոյրս որ եկաւ, ես արդէն հագնւած՝ պատրաստ էի և մենք շուտով գնացինք կոնցերտ, որ չափազանց յաջող էր գլուխ եկել, Կլարայի հռչակը գրաւել էր ինտելլիդենտ ու երաժշտական աշխարհը, իսկ բարեգործական նպատակը՝ ամբողջ բարձր հասարակութիւնը։ Մանօթներ շատ կային, ի միջի այլոց Մենատինսկիները։ Դահլիճը լիքն էր։ Բայց այնպէս վատ էր տրամադրութիւնս ու ջղերս այն աստիճան խանգարւած էին, որ ամեն ինչ ինձ զարացնում էր։ Ձը գիտեմ ինչու ահ ծաղեց սրտումս, թէ Կլարան ֆիասկօ կը կրի։ Էստրադան բարձրանալիս մի աֆֆիշա կպաւ նրա շորիցը և նա փէշովը քաշ տալով տարաւ հետը։ Ինձ թւաց թէ այդ՝ նրան ծիծաղելի է դարձնում։ Նա՛ պարահանդէսի շորը հագին ու ամբոխի սև ֆոնից էստրադայի դատարկ տարածութեամբ բաժանւած՝ ինձ վրայ աւելի անծանօթ արտիստուհու տպաւորութիւն էր գործում քան մօտիկ ծանօթի ու բարեկամի։ Ակամայ ինքս ինձ հարց էի առաջարկում, միթէ այդ՝ այն Կլարան է, որի հետ ես կապւած եմ սերտ բարեկամական զգացմունքով։ Մինչ այդ՝ ողջունական ծափահարութիւնները դադարեցին։ Հանդիսատեսների երեսներին երևաց այն իբր խելացի կետրոնացումն ու ուշադրութիւնը, որոնց շնորհիւ զեղարւեստի մասին ամենևին զաղափար չ'ունեցող մարդիկ գիտակ ու դատաւոր են ձևանում։ Կլարան նստեց ածելու և թէպէտ չարացած էի նրա վրայ ինչպէս և ամբողջ աշխարհի վրայ, մոռումս պէտք է խոստովանէի սակայն, որ նա ոտից մինչև գլուխ չափից վեր պարզ է ու ազատ սեթեւեթանքից, գլուխը ազնիւ է ու թեթևակի յենւած և տեղը արտիստական։ Սկսեց ածել Մենդելսոնի կոնցերտը, որը ես անզիր չիշում եմ,—և նրանից էր արդեօք, որ զգում էր թէ իրանից չափազանց մեծ բան են սպասում, թէ նրանից, որ յուզւած էր արտասովոր սրտազին ընդունելութիւնից, ինչ և իցէ՛ նա սպասածիցս վատ սկսեց ածել։ Այդ ինձ սաստիկ տհաճութիւն պատճառեց, զարմացած նայում էի Կլարային և մեր հայեացքները մի բոպէով իրար հանդիպեցին։ Դէպքիս արտայայտութիւնը վերջնականապէս շփոթեցրեց նրան և ես դար-

ձեալ լսեցի մի քանի անորոշ և պատշաճաւոր ոյժից ու արտայայտութիւնից զուրկ բաղխումներս Արդէն հաւատացած էի որ Ֆիասկօ կը կրիւ Երբէք դաշնամուրը իւր հնչիւններով, որոնց պակասութիւնը ծորունութեան կողմից աւելի ևս սաստկանում էր դահլիճի ընդարձակութեան և բազմութիւնից խլացած ակուստիկայի շնորհիւ, չէր թւացել ինձ այդքան ողորմելի իբրեւ կոնցերտային զործիք։ Երբեմն-երբեմն ինձ թւում էր թէ տաւիղի (սլոփ) ընդհատող հընչիւններ եմ լսում։ Մի քիչ ժամանակից յետոյ Կլարայի այլալուծիւնն անցաւ, սակայն ըստիս ամբողջ կոնցերտը միջակ ածեց։ Կատարելապէս ապշած մնացի, երբ որ վերջացնելուց յետոյ այնպիսի ծափահարութիւններ թնդացին, որոնց նմանը երբէք լսած չեմ Պարիզում, ուր Կլարային ընդունում են արտակարգ յափշտակութեամբ։ Երաժշտագէտները վերկացան տեղներիցն ու սկսեցին տաք-տաք խօսել ըիցենզենտների հետ. նրանց զարթացած երեսներին ակներեւ զւարճութիւն էր արտափայլում։ Ծափահարութիւնները չը դադարեցին մինչև որ Կլարան զուրս չեկաւ էստրադան։ Նա զուրս եկաւ աչքերը քաշ զցած և ես, որ գիտեմ կարդալ նրա դէմքի արտայայտութիւնը, պարզ կարդացի,—«Շնորհ բարի էք, շնորհակալ եմ, բայց վատ ածեցի և լացս զալիս է»։ Ես էի ծափահարում, որի համար ստացայ նրանից թուռցիկ, ջանդիմանութեամբ լի հաշկացք։ Կլարան այն աստիճան սաստիկ է սիրում գեղարւեստը, որ անհիմն ծափահարութիւնները նրան զարճութիւն պատճառել չեն կարող։ Խեղճս զալիս էր նրա վրայ. ուղում էի գնալ ու մի քանի միտթարական խօսք ասել նրան, բայց անվերջանալի բրաւօները չէին թողնում որ էստրադայից իջնէր։ Նա նորից նստեց ու սկսեց ածել Բէթովէնի Cis-mol տոնատան, որ յայտագրում չկար։

Ըստ իս աշխարհքումս չը կայ մի ուրիշ երկասիրութիւն, որի մէջ այդ աստիճան պարզ երևար ինչ որ տրագիկական անհանգըստութիւնից կսկծահար եղող մարդկային հոգին։ Խօսքս զլխաւորապէս վերաբերում է սոնատայի երրորդ մասին—«presto agitato»-ին։ Այդ տրամադրութիւնը երեւի համապատասխանում էր Կլարայի բուպէական գրգռմանը և անկասկած ներդաշնակում էր իմ տրամադրութեանը, այնպէս որ կեանքումս լսած չը կամ Բէթովէնի երա-

ժշտութեան այդպիսի նւագումն և երբէք այդ աստիճան կատարեալ չեմ ըմբռնել նրան։ Ես երաժշտագէտ չեմ, բայց կարծում եմ, երաժիշտներն էլ մինչև այդ ժամանակ չը գիտէին թէ որքան բան է պարունակուում այդ տոնատալի մէջ։ Ուրիշ ոչինչ չեմ գտնում ամենքի կրած տպաւորութիւնը որոշելու համար՝ քան ճնշումն խօսքը։ Մարդ զգում էր, թէ ինչ որ միստիկական բան է կատարուում, երևում է ինչ որ չափազանց տխուր, անկերպարան, լուսնի լոյսով աղօտ լուսաւորւած անաշխարհիկ անապատ, որի մէջ աղաղակում է, հառաչում ու մաղերը փետում յուսահատ վիշտը։ Այդ և՛ զարհուրելի էր և՛ հրաշալի, որովհետև կարծես այն աշխարհումն էր կատարուում, և միւսնոյն ժամանակը անդիմադրելի զրաւիչ, որովհետև, զոնէ իմ վերաբերմամբ, երաժշտութիւնը երբէք այդ աստիճան չէր մօտեցրել ինձ ինչ որ բացարձակ (absolu) բանի։ Ուրիշներից աւելի ապաւորւող չը լինելով, ես գրեթէ հալլիւցինացիայի մէջ էի ընկել։ Ինձ թւում էր թէ այդ անապատում, այդ անկերպարան, այդ անդրգերեզմանային խաւարում որոնում եմ մի էակի, որ աւելի թանկ է ինձ համար քան ամբողջ աշխարհը, առանց որի ապրել անհնար է ինձ համար, առանց որի ապրել չեմ կարող, չեմ ապրիլ և որոնում եմ այն համոզմունքով, թէ յաւիտեանս պէտք է փնտռեմ նրան և երբէք չը զրտնեմ։ Սիրոս այնպէս ճմլւում էր, որ շնչասպառու ում էի։ — ամենեւին ուշք չը դարձրի նւագածութեան արտաքին կողմի վրայ, որը անշուշտ պէտք է հասած լինէր այն կատարելութեան, որի ժամանակ արդէն այլ ևս խօսք չի լինում նրա մասին։ Ամբողջ դահլիճը՝ Կլարան էլ մէջը՝ նոյն տպաւորութեան ներքոյ էր։

Ածելը որ վերջացրեց, բաւական ժամանակ մնաց նստած՝ զլուխն ու աչքերը վեր բարձրացրած, դէմքը գունաթափ և բերանը կիսաբաց։ Եւ այդ՝ բեմական էֆֆեկտ չէր, այդ՝ պարզ, ամեն կասկածից բարձր ոգևորութիւն ու ինքնամոռացութիւն էր։ Դահլիճում տիրում էր խորին լռութիւն, կարծես հանդիսատեսները էլի մի բանի էին սպասում, կարծես քարացել էին վշտից կամ թէ ականջները սրել էին լսելու վերջին արձագանքը այն լալահառայ յուսահատութեան, որ թուցրել՝ տանում էր անաշխարհային մրբիկը։ Յետոյ այնպիսի բան եղաւ, որ երեւի երբէք ոչ մի կոնցերտում չի

եղել: Այնպիսի աղաղակ բարձրացաւ, կարծես հանգիստութենէն մի սարսափելի աղէտ էր սպառնում: Մի քանի րեցենզներն ու երաժշտագէտներ մօտեցան էսորադային: Տեսնում էի՝ դէպի Կլարայի ձեռները խոնարհած գլուխներ: Նրա աչքերը արտասակալած էին, բայց դէմքը ոգևորւած էր, պայծառ ու հանգիստ Գնացի ուրիշների հետ միասին սեղմելու նրա ձեռքը:

Մեր ծանօթութեան սկզբից մինչև այդ րոպէն Կլարան միշտ ինձ հետ ֆրանսերէն էր խօսում, իսկ այժմ պինդ սեղմելով ձեռքս առաջին անգամը հետո գերմաներէն խօսեց.

—Haben Sie mich verstanden?—հարցրեց նա ինձ:

—Ja,—պատասխանեցի ես,—und ich war sehr unglücklich ¹⁾:

Ասածս ճիշտ էր: Կոնցերտի շարունակութիւնը Կլարայի համար անընդատ փայլուն յաղթանակ էր: Վերջացնելուց յետոյ Մեհառինսկիները նրան տարան իրանց տունը երեկոյթի: Ես չը գնացի, —սիրտ չ'ունէի: Տուն որ վերադարձայ այն աստիճան յոգնած էի զգում ինձ, որ առանց հանգելու ընկայ բազմոցի վրայ ու այդպէս մօտ մի ժամ զարթուն պառկած մնացի: Յիշատակարան դրել սկսելուց մի քանի րոպէ առաջ միայն նկատեցի, որ շարունակ մտածում եմ դպրի թաղման, Անելկայի և մահւան մասին: Յետոյ պատւիրեցի ճրագ վառել ու զրիչը ձեռքս առայ:

(Կը շարունակւի)

¹⁾ —Հասկացածք, —հարցրեց նա ինձ:

—Այո, պատասխանեցի ես,—և շատ դժբախտ եմ: